

Ж.Ж.Жарылғапов

**Проблемы теории литературы в исследованиях Т.Какишева**

В статье рассмотрена научная значимость выводов ученого-литературоведа Турсынбека Какишева о таких литературных категориях, как жанр литературы, литературные течения, художественный метод. Проанализированы конкретные предложения о романтизме в национальной литературе, реалистическом и романтическом типах художественного мышления, внутреннем переходе от одного метода к другому. Определены особенности предложений ученого по определению путей синтеза явлений европейской и русской литературы в казахскую. Автором предложен круг актуальных теоретических проблем национальной литературы.

Zh.Zh.Zharylgapov

**Problems of the theory of literature in T.Kakishev's researches**

In article is considered the scientific importance of conclusions of scientist-literary critic Tursynbek Kakishev about such literary categories, as a literature genre, literary trends, an art method. Analyzed specific proposals about romanticism in national literature, about realistic and romantic types of art thinking, about internal transition from one method to another. Features of proposals of the scientist are determined by definition of ways of synthesis of the phenomena of the European and Russian literature in the Kazakh. The author offers a circle of actual theoretical problems of national literature.

ӘОЖ 821.512.122:82.09

Р.С.Каренов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті (E-mail: 22gulim1988@mail.ru)***Қазақтың ұлы ақыны Мағжанның әркілі тақырыпта жазған поэмалары**

Мақалада Мағжан поэмалары арқылы шығармашылығы халықтың рухани қазынасына енгендігі талданған. Ақынның шығармаларында элеуметтік саланың үлкен бөлігіне — қазақ халқының рухани даму тарихына және басқарудың отаршылдық жүйесіндегі ел жағдайына үлкен көңіл бөлінгендігі дәлелденген. Оның XX ғасырдың жиырмамыншы жылдары жарық көрген поэмаларында еркіндік идеясы мен демократиялық-ағартушылық дәстүр жалғасқандығы туралы қорытынды жасалған. Ақынның ең таңдаулы «Батыр Баян» поэмасында XVIII ғасырдағы көрнекті қазақ қолбасшыларының бірі — қазақ-жоңғар соғысында көптеген жеңістердің ұйымдастырушысы болған Баян батырдың қалай ерлікпен қаза болғандығы суреттелген.

*Кілтті сөздер:* Мағжан, поэма, тақырып, дастан, Қорқыт, Қойлыбай, Кене хан, ертегі поэмалар, батыр Баян.

*Kіpіcne*

Жиырмамыншы ғасырдың басында қазақ поэзиясын дүр сілкіндірген, әр сөзінен шоқ тұтанып, жалын лаулаған, адамның рухани әлемінде астаң-кестең дауыл туғызған ұлы ақын М.Жұмабаев болатын.

Мағжан нәзік сезімді лирикалық өлеңдер жазумен қатар, эпикалық жанрда да қарымды еңбек еткен ақын. Оның «Қорқыт», «Ертегі», «Оқжетпестің қиясында», «Қойлыбайдың қобызы», «Батыр Баян», «Жүсіп хан» тәрізді бірнеше поэмалары бар. Белгілі жазушы Сәкен Жүнісов Мағжан мұрасының маңызды бөлігі ақынның поэмалары екені туралы былай жазады: «Мағжан поэмалары өмірмен өте тығыз байланысты, тіршілікпен тұтасып жатқан ірі дүниелер. Мағжан поэмаларының негізгі тақырыбы — өткен өмір, тарихи оқиғалар. Мағжан бұған, әрине, «көне түсініктен жаңалық іздеу, ертегіні ермек ету ниетімен» бармаған. 1922–1927 жылдардағы разверстка, продналог, шолақ белсенділер, елді үркіту-қорқыту, қуғын-сүргін, қазақ жерін күйзелту және т.б. келеңсіз оқиғалар

ақынды түңілдіре бастады. Совет үкіметі құрылған алғашқы жылдары балаша қуанған Мағжан енді көп ұзамай, бүгінгі таңда айтып жүрген, түрлі тоқырауды күнілгері көре бастады. Бірақ күресуге дәрменсіз еді. Сондықтан тек қаламға жүгінді» [1]. Мағжан поэмаларының тақырыптары әр түрлі. Олардың көркемдік деңгейлері әркелкі болғанымен, қазақ поэзиясындағы өзіндік орны бар ерекше дүниелер.

*«Қорқыт» поэмасы — Мағжанның кең көлемді алғашқы шығармасы*

Қазақ ауыз әдебиетіндегі аңыз-кейіпкері, ежелгі әдебиеттің көрнекті өкілі — Қорқыт туралы туынды.

«Қорқыт — Шығыстың ең алғашқы бақсысы», — дейді Шоқан Уәлиханов. Қорқытты қадірлеудің мың жылдық өнегесі Сыр бойында сақталған. Күллі жыраулардың, күйшілердің атасы — Қорқыт туған жерде жыршы-жыраулықтың ежелден қанат жайғаны күмәнсіз. Күй атасы — Қорқыт. Араға сан ғасырды салса да Қорқыт күйлері мен жырлары бүгінгі күнмен өзектес, сарындас. Жалпы кез келген өнер туындысы әбден екшеліп, уақыт елегінен өткен маңызы мен мәйегі ғана ел есінде сақталары дәлелдеуді қажет етпейтін қағида [2]. Қорқыт жайында айтылатын әңгімелердің сюжеті біреу-ақ: Қорқыт бірде ұйықтап жатып түс көреді. Түсінде бейтаныс кісілер көр қазып жатады. «Бұл кім үшін қазылып жатқан көр?» — деп сұрайды. «Қорқытқа қазып жатырмыз», — деп жауап береді аналар. Шошып ояңған Қорқыт өлімнен қашып құтылмақ болады. Сөйтіп, ол дүниенің төрт бұрышын аралайды. Бірақ барлық жерде өзіне қазылып жатқан көрді көреді. Ажалдан қашып құтыла алмайтынына көзі жеткен Қорқыт енді жер ортасы — Сырдарияға, өзінің байырғы мекеніне қайтып келеді. Ажал кенеттен келіп қалмасын деп, ол өзеннің ортасына кілем төсеп, өзі жасаған қобызды тартып, өмір сүре береді. Бір күні әбден қалжыраған ол қалғып кетеді. Сол мезетте ажал жылан түрінде келіп, оны шағып өлтіреді.

Бұл сюжет өте ерте заманда пайда болған. Мәселен, ол әзірше ең көне деп саналатын, тіпті, әйгілі «Илиада» мен «Одиссеядан» бір жарым мың жас үлкен «Гильгамеш туралы жырда» философиялық тұрғыда өлім мен өмірдің күресі, адамның ажалдан құтылу жолдарының мәселесі ретінде, көркем түрде әңгімеленген [3]. 1923 жылы «Шолпан» журналының 2–3 сандарында жарияланған «Қорқыт» поэмасы [4; 221–230] М.Жұмабаевқа өзінің символикалық ағымынан алған өлім туралы тақырыбына ескі аңыздан тірек тапқандай болды.

Адам өмірінің мәні, өмір мен өлім проблемасы — философиядағы мәңгілік тақырыптардың бірі. Ақын поэмасында философиядағы өмір мен өлім тақырыбын өзінше қозғайды:

<i>Қорқыттың мынау ой ед есін алған,</i>	<i>Әншейін өмір деген ермек үшін,</i>
<i>Жанына ерте күннен жара салған:</i>	<i>Күні ертең соғар жүрек сөнбек үшін.</i>
<i>Топырақ боп ертең шіріп қалмақшымыз,</i>	<i>Ойланып қалай ғана уланбассың.</i>
<i>Өміріміз неге шолақ тәтті балдан?</i>	<i>Берілсе адамға өмір өлмек үшін?</i>

Қайда барса да алдынан қазылған көрі шығатын Қорқыттың ендігі жұбанышы қарағайдан жасаған қобыз еді.

Мәңгілік өмір үшін күрескен Қорқыт Мағжан поэмасында аңыздық бейне күйінде қалып қоймайды. Қазақ санасына ой мәйегі тұнып қалған дана ойшылдың, өнердің рух ұстазына айналған күй атасының романтикалық құлшыныстан туып, көркемдік шындықтан жаралған көркем бейнесі сомдалады:

<i>Өмірде жүрген жерін қанды ор ғып,</i>	<i>Өткен күн ертегі ғой, тамаша таң,</i>
<i>Шеше алмай жан жұмбағын шерлі Қорқыт.</i>	<i>Ойласаң өткен күнді жұбанар жан.</i>
<i>Жұбанды қолындағы қобызымен,</i>	<i>Байқасаң, адамзатта болған ба ақын,</i>
<i>Көрге де қобызымен кірді Қорқыт.</i>	<i>Қорқыттай атасынан бата алмаған?</i>

Мағжан да ертегідей естілетін өткен күннің аңызына құлақ асып, өз өмірімен салыстырады. Мұнда бір есепке алатын нәрсе — ақындық туралы толғаныс:

<i>Ақын — жел, есер, гулер жүйірік желдей,</i>	<i>Қиялы, жан жүрегі — ойнаған от,</i>
<i>Ақын — от, лаулап жанар аспанға өрлей.</i>	<i>Ақынды аласұртар тыныштық бермей.</i>

Қорқыттың ажалмен күресі — ақынның бостандық сүйгіш, азатшыл рухымен үндес. Мәңгілік өмір идеясы — мәңгілік еркіндік идеясының алтын қазығы іспетті. Қайда барса да алдынан «көр» шыққан Қорқыт тәрізді тәуелсіз өмірді аңсаған Мағжан әлемі де үнемі қайшылыққа кезігеді. Көңілмен түйсініп, көзбен көріп, сендім дегені сағымға айналып шыға келсе, амал бар ма?! [5; 60]. Ажалмен алысқан Қорқыт келбетін сомдағанда, ақын көркем бейне астарына өз рухын астастырады:

*Енді менің жолдасым — жалғыз қобыз,  
Сарна қобыз, мұң-зарлы шығар лебіз!  
Сен жыласаң, жылармын мен де бірге,  
Жан жыласа жыламай қала ма көз?!*

*Өмірде арманым жоқ — Қорқытқа ерсем,  
Қорқыттай жанды жаспен жуа білсем.  
Жас төгіп, сұм өмірде зарлап-сарнап,  
Құшақтап қобызымды көрге кірсем!..*

Мағжанның Қорқыттай қобызымды құшақтап, көрге кірсем, арманым жоқ дейтіні — шабытқа, музаға табынғандық деп түсінсек ләзім.

Сонымен, «Қорқыт» поэмасындағы автор ұстанған идея — ол мәңгілік күрес идеясы. Өлімнен қашып, ажалмен тірескен Қорқыт — Мағжан үшін өлмес рух. Оны жырлау — өмір үшін күресті жырлау. Ақын үшін өлмес рухтың күйін шерткен Қорқыт қобызы — ажалға қарсы күрес қаруы. Ал Мағжанның жан қобызы — оның поэзиясы, өміршең өлеңдері мен поэмалары.

*«Қойлыбайдың қобызы» — ақынның шағын поэмасының бірі*

Қазақ бақсыларының құдіретін анықтайтын алғашқы анықтаманы келтіріп, шамандар қолданатын аңыз сарындардан мысал келтірген зерттеушілер — Ш.Уәлиханов пен Ә.Диваев. Ш.Уәлихановтың 1904 жылы Петерборда шыққан еңбегін данышпан ақынымыз Мағжан Жұмабаев көп пайдаланған. Тарихи шындыққа, нақтылық пен дәлдікке жүгінген классик ақынның қаламынан туған «Қойлыбайдың қобызы» атты поэмасы [4; 230–232] мен тағы басқа шығармаларындағы бұлтартпас айғақ Ш.Уәлиханов еңбектерімен жете танысудың арқасында келген [6; 205]. Дастанның басында Мағжан:

*Ертеде ел бар екен қалың Найман,  
Қытайға қалың Найман қанат жайған.*

*Қалың Найман ішінде Бағаналы,  
Қазақта бақсы асқан жоқ Қойлыбайдан, —*

деп, Қойлыбайдың бақсылар ішіндегі атақты бақсы екенін айтып өтеді. Қойлыбайдың қол астындағы перілерінің бастығы — Нәдір Шолақ, жіндарының басшысы — Қақаман, шайтандарының бастығы — батыр Шайлан:

*Қойлыбай жың жүгендеп, пері мінген,  
Алдында жорғалаған шашты шайтан.  
Қойлыбай қобыз алса-ақ қалбалаңдап,  
Қақаман жетіп келед әлдеқайдан.*

*Ерегіссе тау-тасқа салған ойран.  
Дарқанның Нәдір пері — аға жыны,  
Ардақтап оған Шолақ деп ат қойған.  
Қойлекеңнің үшінші жан жолдасы —*

деп, ақын суретті сөздерімен жың, пері, шайтанның өзіндік ерекшеліктерін өлең жолдарына енгізеді.

Аңғарымпаз ақынның Қойлыбайды:

*Қойлыбай бақсы болған қазақ асқан,  
Жынменен жолдас болған бала жастан, —*

деп жазуына басты себеп — бақсылықтың адамға бала кезінен бастап қонатынына көңіл аударғандықтан. Ақын қандай да болмасын қасиеттің ата қаны арқылы бала кезінен-ақ даритынын жақсы білген. Қалың Найман қалаған соң, оның ішінде «Аузынан арыстандай жалын шашқан» Барақ батыр өтінген соң Қойлыбай бақсы қобызын бәйгеге қосады:

*Азырақ әңгіме үшін сөз қозғайын,  
Қалың Найман жиылған бір зор астан.  
Бір асқа жиылыпты Найман тамам,*

*Бай, биі, батырлары балпаң басқан.  
Ішінде сол жиынның Барақ та бар,  
Аузынан арыстандай жалын шашқан.*

Барақ есіміне қарап зерттеушілер Қойлыбайдың өмір сүрген кезеңі туралы әр түрлі пікірлер айтып келеді. Өйткені, тарихта ел билеген, батыр атанған Барақтардың саны бесеу болған.

М.Мұсағитов «Қойлыбай бақсы» деген мақаласында: «...Сонымен Мағжан қай Барақты айтып отыр. Біздің пікірімізше, ақын шартты түрде Көкжарлы Көкжал Барақты алса керек. Мұндай пікірге келуімізге бірнеше сүйенерлік негіздер бар. Сөзіміз дәлелді болуы үшін ақын жырынан мысалдар келтіре отырып, ойымызды жалғастырайық:

*Ішінде сол жиынның  
Барақ та бар, Аузынан арыстандай жалын шашқан...*

немесе

*Бас болып батыр Барақ қалаған соң...*

Жоғарыда айтып өткеніміздей, Барақтардың ішінде батыр атанғандары Көкжал Барақ пен Солтабайдың Барағы. Егер Қойлыбай Солтабайдың Барағы заманында өмір сүрсе, ол туралы бақсының өз аузынан-ақ ондаған әңгімелер жазылып алынатын еді. Мағжан өзінің не жазып отырғанын жақсы білген. Бағаналы мен Көкжарлы бір ата — Сарыжомарттан тарайды. Бұл жерде ақын ұрыс-соғысты көп көрген ұлтымызға біткен ерекшеліктің бір қырын ашып отыр. Халқымыз

жері, намысы үшін қасық қаны қалғанша алысқан батырларын құрметтеген. Батырдың жолы кесіледі деп қалағанын орындап отыруға тырысқан» [6; 207], — деп жазады.

Поэмада адам рухы таңғажайыптай. Астам ойлы, өзіне тәңірдей сенімді қобызшы құдіреті сар даламыздағы соғып тұрған жер жүрегінің қуаты секілді. Қобызшы, халықтың қалауы бойынша, екі жүз ат шабатын бәйгеге қобызын қосады. Жас жігітке:

*Ат шабатын жерде бір сексеуіл бар  
Жарып өткен жапанның жартасына.*

*Қобызды сексеуілге байлап таста,  
Мен сенем жың Қақаман жолдасыма, —*

деп тапсырады.

Дастандағы бәйгеге шапқан ат, бұрқыраған шаң, жүйріктерін күткен халық — осының бәрі ерекше суреттер. Бір жағынан қазақ ауылындағы қаймағы бұзылмаған ескі ақиқаттық, кәдімгі өзімізге мәлім болмыстар, қанық ырғақтар. Екінші жағынан, сексеуілге мініп, барлық жүйріктің алдында келе жатқан қобыз — миф. Осының бәріне сенген, соның бәрін сүйіп қабылдап, сүйікті жырына айналдырған Мағжан ақын бізге барынша сүйкімді көрінеді.

Сөз соңында айтарымыз, әрине, әлемде әлі де сырын, шешуін таппаған ғажайыптар көп. Оларды тізу міндетіміз емес. Біз ақын шығармасын тек тарихқа байланысты жақтарынан ғана біраз қарастырып өттік.

### *М.Жұмабайдың «Ертегі» дастаны*

Ертегінің бас қаһарманы — Кенесарының көкжал ұрпағы Сыздық батыр. Ол туралы былай делінген:

*Ертегі, ертегі, ертегі, ертегі — ерте екен,  
Хан Кене өлді, Науан да өлді ақбөкен.*

*Тұлпар өлсе, қалмай ма оның тұяғы,  
Тартып туған артында ұлы жоқ па екен?!*

*Кене артында жас арыстан Сыздық бар,  
Төс үстінде желкілдеген қара жал.*

*Ерден туған ердің жолын қуады:*

*Ер иманы — ел, айнымайтын елім — жар.*

Шығармада бейнеленген заман — Абылайдың арыстан заманы, Хан Кененің қабылан заманы өтіп, ел азып, ер арыған заман. Ел рухын оята алмай, көкжал Сыздықтың түзде жортқан заманы:

*Алты Алаштан алты адам да ермеген.*

*Алаш сорлы келешегін көрмеген.*

*Орыс алды, қимылдаған қазақ жоқ,*

*Қайран Сыздық құса болды шерменен.*

*Қайран Сыздық елден үміт үзеді,*

*Жап-жас Сыздық елден, үйден безеді.*

*Жатып өлмей, жортып жүріп өлем деп,*

*Түркістанның бетпақ шөлін кезеді...*

*Ертегі, ертегі, ертегі, ертегі — ерте екен,*

*Сыздық ердің жүрегі шер, дерт екен...*

*Арып-ашып бір қопаның бойына*

*Келген кезде — қас қарайған, ымырт*

*екен.*

*Қараңғы түн жерге кебін төседі,*

*Қонайын деп Сыздық аттан түседі.*

*Коректенбек болып жатар алдында,*

*Қанжығадан қос қоржынын шешеді.*

*Қоржын іші бөлек-бөлек қалта бар,*

*Қалта толған мейіздейін малта бар.*

Сыздық төренің албастымен кездесуі — ердің өзінің сұрапыл заманмен алысып, жеңіліске ұшырағанын мегзегендей:

*Сол мезетте қамыс ақырын ашылды,*

*Әлдекімге тәжім қылып, бас ұрды.*

*Ай мен күндей бір келіншек сыланған*

*Шыға келді, балқып нұры шашылды.*

*Жап-жас Сыздық қорғамақ боп қазағын,  
Ту көтеріп, қарға ілді садағын.*

*Балаусасын қанды майдан көрмеген,*

*Құтты қадам болғай еді, қарағым!*

*Сыздық батыр тұлпар атын ерттеген,*

*«Алты Алашым, енді маған ер!» — деген.*

*Көп соққы жеп, сүле болған сорлы Алаш,*

*Алты Алаштан алты адам да ермеген.*

«Шөл далада жалғыз отыр ер балаң,  
Жел-ау, жел-ау, алты Алашқа айта бар!»

*Мойыңға алса, адам көнбек қиынға,*

*Жалғыз өзі қалың қопа бойында,*

*Шақпақ шағып, от тұтатып Сыздық ер*

*Отыр еді, еш нәрсе жоқ ойында.*

*Түкті қабақ жауып түскен кезіне,*

*Ұшқын шашып, от ойнап тұр көзінде.*

*Қырлы мұрын, қырмызы ерін, қап-қара*

*Тікенектей түк шығып тұр жүзіне.*

*Қол — иекте, басы төмен иілген,*

*Тегі, ойда ғой батыр жаны күйінген...*

*Бір мезгілде... сылдыр-сылдыр... қамыстар,*

*Жел ме әлде қамысты құшып иірген...*

*Жел білінбейд, сылдыр... сылдыр... көп қамыс.*

*Сылдыр... сылдыр... жақындады жат дыбыс.*

*Дыбыс тынды. Бұ не болды? Не екен?*

*Әлде ерге шапқалы тұр жолбарыс?*

*Сыздық отыр ой ұшына шыға алмай,*

*Кім екенін, не болғанын ұға алмай.*

*Сылаңдаған сұлу келіншек келді де,*

*Амандасты қолын жеңнен шығармай.*

*Жеңін беріп сұлу келіншек сылаңдап,  
Тал шыбықтай жүзге иіліп бұраңдап,  
Сызылып қана жанған оттың басына  
Отырды ақырын жұлдыздайын  
жымыңдап.*

*Сыздық сонда кәрмен қабақ түйеді,  
Сұлу келіншек босатпайды жүйені.  
Көзінен от, қабағынан қар жауды,  
Бір көз салып, кім екенін түйеді.  
Хас батыр зой, қысылмады, саспады,  
Сынамаққа бір малта алып тастады.  
Сұлу келіншек былқ-сылқ етіп*

*қылмыңдап,*

*Малтаны алды, жеңін тағы ашады.  
Көңіл түйген нәрсе енді болды анық,  
Сыздық батыр қабағынан қар жауып,  
Келіншекке қаһарменен: «Кет!» — деді,  
Беліндегі садағын шешіп қолға алып...  
Сұлу келіншек «хи-хи-хи» деп күлгендей,  
Дыбысы шықпай, ішегі қатып өлгендей,  
Былқ-сылқ етіп түрегелді судырап,  
Судыр-судыр жансыз жібек жүргендей.  
Сылдыр-сылдыр сыбырласты көп қамыс,  
Тек тұрмайтын, жыбырлайтын*

*жеслауыз.*

*Сылаң-сылаң сұлу келіншек жоқ болды,*

Заманы жезтырнақ болған Сыздық төре өзінің тегіне сай істердің басында болғаны белгілі. Сол заман Кене хан мен Абылайға да төніп, оларды да «елден бездірген ел үшін». Есіл ерлердің ел қорғанын өз мойындарына жүктеп алғандарын Алаш ешқашан естен шығармаған [8].

Сыздық төре өзін немен жұбатып өткен? Әрине, Алаштың іргелі істерімен, ата даңқымен:

*Айнала өлім, егі-шексіз шөл де шөл...  
Шөл мен өлім арасында бір-ақ жол.  
Ер Сыздықты тағы ойлар биледі.  
Иекте тұр жаңа садақ тартқан қол.  
Әлдеқайда, Қырда, Сырда алаш бар...  
Мұнарлы тау, балдай бұлақ, ағаш бар...  
Есіл елді, есіл жерді жат алды...  
Ойлы ұлына кең дүние болды тар.  
Ойлар басты, жүйрік жанға ой батты...  
Ұзамады, ағарып ақырын таң атты.  
Ұры ойлар жанды жеді, қанатты,  
Тарам-тарам алма беттен жас ақты...  
Күні кеше айбынды Абылай бабасы,  
Ақылы кең, алты алаштың ағасы,  
Шын хан еді-ау, қорғаны еді-ау қазақтың,  
Өлді Абылай, солды қазақ даласы.*

Жапанда жалғыз жортқан Сыздық — түнді қақ жарып, түн жамылған «жәдігөй жауын» жеңіп, өзіне деген сенімін жоғалтпаған жолбарыс жүрек. Осы сенім оның кеудесіне үміт отын жағып, жүрегіндегі запыран уды шаяды:

*Осы ойлармен Сыздық атын ерттеген,*

*Тап сол кезде ер жүрегі өрт екен...*

Сыздықтың жалғыздығы — еркіндік. Ал еркіндік ел үшін жасалар ерлікке жетелейді. Ертегі — ермек емес, айтар ой сыртқа шықпай тұншыққан заманда «ой түбінде жатқан сөзді» жеткізер көркемдік тәсіл [5; 62].

*Сыбыр тынды. Жыбыр қалды. Жоқ  
дыбыс...*

*Отқа қарап отыр Сыздық, көзі — от,  
Қарасады, арбасады от пен от.  
Айнала — өлім. Құм жамылған үнсіз шөл,  
Күбірлейтін, жыбырлайтын жел де жоқ.  
Құм астында демі біткен бетпақ шөл,  
Сұлу келіншек — жезтырнақ қой қанішер.  
«Тырнағымды көрсе, біліп қалад», — деп,  
Жеңнен қолын шығармаған мәні сол.  
Жезтырнақтың тырнағы бар өткір жез,  
Алып, күшті, жүгіріп кетсе, желден тез.  
Пері менен диюдың ойнас баласы...  
Бола алады аң да, құс та, шал да, қыз.  
Бүгін келіншек болып кепті Сыздыққа,  
Алдап-арбап батпақиы зой қызыққа.  
Жемекші зой өлтірген соң қытықтап,  
Ер жүрегін малып-малып тұздыққа.  
Қырмызы ерні қыбырлады батырдың:  
«Неге әлі мен «Кет!» деп соған ақырдым?  
Күлген болып, көнген болып, әурелеп,  
Ойынын көру керек еді пақырдың.  
Ешбір үн жоқ. Үнсіз өлік — бетпақ шөл,  
Жыбыр-жыбыр. Жанын берді, өлді жел.  
Тұншыққан құм. Мәңгі бұққан баялыш.*

*Қатып қалған, селкілдемейді сексеуіл [7].*

*Өз әкесі Кенесары кім еді?  
Заулаған өрт, ойнаған от, Күн еді.  
«Алаш» деп у, «қазағым» деп қан жұтып,  
Қаза тапты, қазағым, күнің түн еді!..  
Сыздық мынау қайғы қуып, шөл безген,  
Кім біледі, көмер оны құм кезген.  
Бүйткенше ол неге жүріп кетпейді  
Кене, Науан салып кеткен қанды ізбен?  
Өлім іздеп адам белін буса да,  
Ерден туған ердің жолын қусын да.  
Жолбарыс ер жалғыз өлсін майданда,  
Жаспен емес, қанмен бетін жусын да!..  
Осы ойлармен ерттеді атын мінгелі,  
Шөлден безіп, қанды жолға кіргелі,  
Алаш елі, сары сайран жері үшін,  
Жапанда емес, жасу қолында өлгелі.*

*Заман озды, адам тозды, ерлер жоқ...*

*Заман озды, ер заманы ерте екен...*

«Ертегі» поэмасының соңғы сөздері М.Жұмабайдың өз заманына арналған. Алаш зиялылары нені армандап, кімді үлгі тұтты? Ұлт үшін, қазақ үшін жанын пида етуді кімнен үйрену керек? Неге «заман озды, адам тозды, ерлер жоқ?» Ол туралы былай делінген:

*Ерте, ерте, ерте, ерте — ерте екен,  
Ерте күнде ерлер екпінді өрт екен.  
Хандарынан, ерлерінен айырылған  
Алты алаштың жүрегінде дерт екен!  
Ерте, ерте, ерте, ерте — ерте екен,  
Хан заманы, ер заманы ерте екен.*

*Ерте заман, алаш аман — айбынды ел...  
Ерте күнде ешкі жүні бөрте екен...  
Ерте, ерте, ерте, ерте — ерте екен,  
Ерте күнде ешкі жүні бөрте екен...  
Күңіреніп күрсін де, «алаш, тыңдай бер,  
Ертегі айтад дертті балаң Жәжекең.*

М.Жұмабаевтың «Ертегі» поэмасы ұлттың зарын мейлінше ынтызарлықпен, күйлілікпен жеткізуімен, жоқтауымен бағалы. Мағжанның бұл шығармасы — ақындық шеберліктің үздік үлгісі. Әр сөз, әр сөйлем, тіпті әрбір дыбысқа шейін көркемдік мақсатқа жұмсалған [9].

*Хан Кене — Мағжанның «Оқжетпестің қиясында» поэмасының бас кейіпкері*

Мағжан Бекенұлының өте-мөте белгілі еңбегі — «Оқжетпестің қиясында» атты дастаны [10]. Осы шығармасында ол Кенесары қозғалысын реалистік тұрғыдан бағалап жырлаған. Поэма Кеңес үкіметі орнап, таптық жүйе бұрынғының бәрін жойып, Абайдың өзін жоққа шығарған кезде жазылды.

Қазақтардың XVIII–XIX ғасырларда болған барлық басқа ірі көтерілістерінен Кенесары көтерілісінің ерекшелігі, оған үш жүздің бұқара халқы түгел қатысты. Олар күреске бірден, жұмыла қосылмағанымен, жекелеген облыстар қозғалысқа тартылған кезде өзге аудандардағы қозғалыс басылып қалып отырғанымен, Кенесары көтерілісі алғашқы жылдардың өзінде-ақ ғаламат кең құлаш жайып, бүкіл халық көтерілген қозғалысқа айналды [11].

Қозғалыстың бүкіл халықтылығы, кең қанат жаюы, айқын көрінген саяси сипаты Кенесары көтерілісінің өзіне тән ерекшелігі еді. Бірақ Кеңес тұсында Кенесары көтерілісі реакциялық қозғалыс деп мансұқталды.

Бұған, керісінше, Мағжан сол кездің жағдайына терең үңілді. Ел ішінің жерден, судан айрылған ащы шындығы созылмалы он жылдық халық көтерілісін туғызғандығына оның көзі жетті. Ақын Кенесары тұлғасын соған бейімдеп сомдады:

*Арқада Бурабайға жер жетпейді,  
Басқа жер ойды ондай тербетпейді,  
Бурабайдың көлі мен Көкшетауды  
Көрмесең көкіректен шер кетпейді...  
Қиясымен бұлт құшқан Оқжетпестей  
Басқа тау ойды аспанға өрлетпейді...  
Арқада Бурабайға жер жетпесе,  
Алашта Кенекеме ер жетпейді.  
Көкшеде күңіренген Кенем қайда!?  
Дариға, жүрегімді дерт өртейді!..*

*Көкшені күндіз-түні мұнар басқан,  
Қап-қара бұлттарменен құшақтасқан.  
Алдында бұйра жалды бөлек тау тұр,  
Көкшеге қосылмаққа қойнын ашқан.  
Мөп-мөлдір дөп-дөңгелек көл ортада,  
Жел ойнап ақ бетіне меруерт шапқан.  
Сол көлдің жағасында Оқжетпес бар,  
Жасаған мұнарадай құйып тастан.  
Найзадай Оқжетпестің қиясына  
Жалғыз-ақ Кенекем зой қадам басқан.*

Көкше маңындағы Үңгіртауда Кене бірнеше күн мекен етеді. Үңгіртау ішінде ол көп ой ойлайды. Мақсаты — қамалған қазағына жол табу. Сол үшін жанын құрбан ету. Жанын қазақ үшін құрбан етуге ел алдында, өзін ақ киізге көтеріп хан көтерген жұрты алдында берген анты:

*Алашта талай-талай ерлер өткен  
Ерлерде Кенекеме кім бар жеткен!?  
Сүйремей елін өрге, көрге сүйреп,  
Ер емес, «ершіктер» ол елді еңреткен.  
Жалғыз-ақ Кенекем зой қайрат қылған,  
Қазақты құтқарам деп қалың өрттен...  
Бір кезде Кенекемді ойлар билеп,  
Бір өзі Бурабайды кезіп кеткен.  
Артында Оқжетпестің үңгір тау бар,  
Сол тауда бірнеше күн мекен еткен.  
Бір түні тым құтырып жел ойнайды,  
Жынды жел қатты сақ-сақ күле ойнайды.  
Бетінен жел кеп сүйіп алғаннан соң,*

*Көбіктеніп көл екеш көл ойнайды...  
Сол түні сонау үңгір тау ішінде  
Қабағын қарыс жауып Кене ойлайды.  
Қамалған қазағына жол таппаққа  
Жүрегін тілім-тілім тіле ойлайды...  
«Қазағым, жаның да — мен, қараң да — мен,  
Сен үшін жаным құрбан!...» — деп ойлайды.  
Кенекем құлаштаған ой теңізін,  
Бұлдыртқан бұлдыр заман қыран көзін...  
Бір кезде серпіледі шығарған соң,  
Ойлардың «үһ» деген у лебізін.  
Келеді маң-маң басып, Оңжетпеске,  
Құмдарға жолбарыстай тастап ізін.*

*Көзін жұмып: «Қияға шықсам-ау!» — деп  
Ойлады жоғарыға жөндеп жүзін.*

Лирикаға қоса эпостық элементтерді киюластыру Мағжандай өнер зергерлерінің қолынан ғана болатын іс. Фольклор шығармаларында жиі кездесетін жайт — қатерлі сапарға аттанғалы тұрған батырға елдің батагөй шалы қол жайып, әулие жар боп қолдасын деп тілек тілеген. Сондықтан да тарих атынан аруақты ақшашты қарияға сөз беруі поэманың өрісін кеңейте түседі [12]:

*Кенекем көзін ашып, таң боп атты,  
Қараңғы, көз көрмейді ешбір затты.  
Найзағай маңайында жарқ-жұрқ етіп,  
Қарағай сыпсың біткен шулап жатты.  
Төменде Оқжетпестің етегінде  
Толқындар тасты сабап шулап жатты.  
Кішкене сескенгендей болғаннан соң,  
Кенекем аузына алды аруақты...  
«Аруақ!..» — деп алғаниша аузын жиып,  
Көреді қарсы алдында аппақ қартты.*

Сонымен, толғауда қысылтаяң шақта демеу беретін пір — аруақты эппақ шал Кенесарыға ғайыптан жолығады. Ол тарихтың өзі болып былай сөйлейді:

*Кенежан, берірек кел, сырттан балам,  
Ел үшін елсіз жерде жортқан балам.  
Сақтайтын көзден-тілден сендей ерді  
Ата пірі қасиетті мен қарт бабаң.  
Өз қолыммен төменнен тартып алдым,  
Қияда күтіп сеніп сансыз заман  
Ел үшін еңіреп туған жолбарысым,  
Білемін жүрегіңде бар бір жараң...  
Сені улаған қазақтың қайғысы зой,  
Дарига, қазағыңның күні қараң!..  
Алаштың алдын қара тұман басқан...  
Мынау орыс — обыр ол емін жатқан!..  
Заман азған шағында адам азбақ,  
Көп ерлер жаумен бірге елін шапқан.  
Кешегі Абылайдан азып туған  
Уәлі анау, қар қатынмен басы қатқан.  
Шормандай шолдаңдаған шолақ билер  
Орыстың шекпеніне елін сатқан.  
Кенежан, елің қалды жау қолында,  
Алып кет алашыңды осы жақтан.*

Поэма авторы көркемдік тәсіл арқылы басты көздеген мақсатына жетеді. Хан Кененің жүрегін жара еткен шерін дөп басып, сыртқа шығарады. Қазақты қалың өрттен қайтсем құтқарам деген қиялдың сәулелі жібінен тоқылған нақтылы бейне арқылы Кенесары тұлғасын биіктетіп көрсетеді. Кенесарының ұлт азаттығы үшін жорығы туралы әңгіме поэмада қысқа қайырылады. Хан Кене Алаштың елдігі жолында жауына аш бөрідей ойран салады. Соңында Қырғыз еліне беттейді:

*Сол кеткеннен Кенекем кете барды,  
Жанына жас жолбарыс Науанды алды;  
Алашты алып шығып ел қылмаққа,  
Жауына аш бөрідей ойран салды.  
Үйсін, Дулат, Қырғызбен қол ұстасып;*

Мағжан туындысына қарағанда, Кенесары көтерілген қазаққа мықты одақтас іздейді. Сондықтан қазақтың соңғы ханы Қырғыз елі арқылы Қытаймен жең ұшынан жалғасқысы келеді. Ақын Кенесарыны ел тәуелсіздігі жорығына бастаған аруақтың бүгін болмаса да бір заманда қайта ораларына сенеді. Ол аңыздан шындыққа тұғыр болар арқауды осылай табады. Мағжан үміті үзілмейді:

*Содан бері бірталай заман өтті,  
Алашты улай-улай жаман өтті.*

*Сол минут Оқжетпестің қиясында  
Жіберсе көзін ашып, көреді өзін.*

*Қарт сонда қозғағандай болды басын,  
Қолымен көтереді түкті қасын.  
Ойнаған ақ бұлттай денесі аппақ,  
Жасаған бұлт ішінде барлық жасын.  
Күңіренген көлдердің көбігімен  
Жұғандай аппақ қылып сақал-шашын.  
Ізгі қарт «а» деп аузын қозғағанда,  
Төменде судың шуы болды басым.  
Қарт сонда күңіреніп: «Аманбысың,  
Кенежан, елдің ері, жолбарысым?..»*

*Тайсалта, тәуекел қыл, батыр балам,  
Ар, сыйға дұға етер мен қарт бабаң.  
Еңіреген ерге серік, жолдас болар  
Балауса жас жолбарыс інің Науан.  
Жау қалың, азгантай ел, азгантай шақ,  
Болғай еді аруақ — жар, құдай — панаң.  
Мерт болсаң мақсұтыңа жетпей егер,  
Сол сағат мен осы жерде тасқа айналам.  
Алашты тағы сендей ер тууын  
Төбеде тас боп шөгін күтіп қалам...».  
Осы сөздерді айтып қарт ғайып болды,  
Таудың үсті тамаша нұрға толды.  
Тербеліп, күңіреніп қара бұлттар,  
Жер мен көк қасиетті жырға толды.  
Бұлтты айдап, сылдыратып сумен ойнап,  
Ерке жел тасты құшып сақ-сақ күлді.  
Аллалап ну қарағай шулай-шулай,  
Төменде тулай-тулай толқын өлді.  
Тамашадан тас болып біраз тұрып,  
Көзін ашып, Кене өзін жерде көрді.*

*Қытаймен қатынаспаққа ой ойлады...  
Біле алмай надандықпен ердің ойын  
Сорлы қырғыз мерт қылды арыстанды.  
Арыстан Алатауда мерт болғанда,  
Оқжетпесте тұрған қарт тасқа айналды.*

*Тұлпар-тулақ, ел арып, аруақ боп,  
Сарыарқа сайран жердің сәні кетті.*

*Жолбарыстар жортатын сар далада  
Қорсылдаған доңыздар мекен етті.  
Жалғыз-ақ Оқжетпестің қиясында*

Қиялы көк пен жердің арасын кезіп, өткен мен бүгін, бүгін мен ертеңнің арасын айырып, жалғасын тауып, ой түбіне жетпек болған Мағжанмен «Оқжетпестің қиясындағы» Кенесары ойы үндес. Сондықтан да ол:

*Арқада Бурабайдай жер болмайды,  
Алашта Кенекемдей ер болмайды.  
Кене арыстан мезгілсіз мерт болды зой,  
Алашқа бұдан да зор сор болмайды!..  
Ел азды, арқа тозды, қайғы басты!..*

*Шөккен қарт күн шығысқа түзеп бетті  
Көп заман талмай-тозбай тау басында  
Алаштан Кенекемдей бір ер күтті.*

*Күңреніп біздей бейбақ жыр толғайды!..  
Құдай-ау, мәңгілікке қарғамасаң,  
Кенедей енді неге ұл тумайды!?  
Кене жоқ, ізін басар іні де жоқ..  
Дарига, жүрегімді дерт улайды!..*

деп күңіренеді. Поэмадағы лирикалық сезіммен ұштастырылған асқақ романтика осы күңіреністен нәр алады.

Қорыта айтқанда, Алаш арыстары (Мағжан Жұмабаев, Мұхтар Әуезов, Ермұхан Бекмаханов, т.б.) Кене хан тұлғасын әдеби, ғылыми зерттеулерінде, тарихи еңбектерінде, көркем, асыл сөзбен бейнелеп кетті. Не үшін? Әрине, өздеріне тіреу іздеу үшін ғана емес. Келешек ұрпақ пен замандастарының еңсесін осындай ер тұлғалық ел қорғаны болғанын көрсету үшін.

#### *Ақынның балаларға арналған ертегі поэмалары*

Мағжан Бекенұлының адамның жастық сезіміне жақын ақын екені әр өлеңінен-ақ танымалы. «Бесік жыры», «Туған жер», «Бала мен құс», «Жұмбақ» сияқты тілге жеңіл, ойға қонымды өлеңдер балалар үшін сұранып тұр. Осыларға ақынның «Өтірік ертегі» пен «Жүсіп хан» («Шын ертегі») поэмаларын қоссақ, балалар әлеміне арналған келісімді бір дүние жарқ етіп шыға келеді.

Мағжанның балалар үшін жазылған, бірақ үлкендер құлағына да арналған «Өтірік ертегі» поэма-ертегісі [4; 268–287] «Жаңа мектеп» журналының 1926 жылғы алтыншы санында жарияланды. Ертектің мазмұны келесідей. Шираз қаласындағы бір тышқан жүзім шарабына тойып алып, күш біткесін ойындағы құсасын сездіріп қоюы, мысықтың мешітке барып сәжде киіп, тышқандармен бітісем деп алдауы, тарту-таралғысымен келген тышқандарды қан жоса етуі, мысықты тамам тышқан көптігін істеп байлауы, дарға асам деген жерден босап кетуі, ақыры тышқандардың өз ханын құртып барып, ханды да, мысықты да елден аластауы — Россиядағы белгілі тарихи оқиғалардың елесін береді. Осының бәрін тәптіштеуде автор бір ғана мақсат көздеген сияқты. Ол — қанаушылардың «бұйрық солай», байды байытатын құл деген философиясын әшкерелеу [13].

Ақын «Жүсіп хан» ертегісін [4; 254–268] әзербайжандық жазушы-ағартушысы М.Ф.Ахундовтың бір хикаясының сюжетін пайдалана отырып, дүниеге келтірген. Мағжан осы туындысында Кеңес тұсындағы жүрек мұздататын, төбе шашынды тік тұрғызатын аса сұмдық жайлардың өріс алып бара жатқанын ишарамен көрсеткен. Ертектің мазмұны оп-оңай айтылатын, жеңіл ұғылатын нәрсе. Иранда Аббас хан деген хан болыпты. Балшылар оған «енді он күнде осы тақта отырып өлесің» дегесін, ол уәзірлердің жәрдемімен базарда жүретін белгілі Жүсіпті хан қойыпты. Жүсіп он күннің ішінде сұмдардың талайын жазалапты, талай тойымсыз қатыгездердің, алдамшылардың басын алыпты. Иран кедейлеріне он күндік теңдік орнатыпты. Оныншы күні сол жауыздардың қолынан өзі де өліпті. «Он күн атан болғанша, бір күн бура болған» «Жүсіп хан» ертегісі осылай аяқталады [14]:

*Кеңес тынды, таң атты,  
Күн де батты, ел жатты.  
Жүсіп жалғыз тағында  
Отыр еді қатерсіз,  
Балға түскен қатесіз  
Оныншы күн таңында.  
Көп төбеттен бір төбет  
Кіріп, басып біртелеп  
Қадап қалды қанжарды.  
Жүсіп үнсіз сылқ етті,  
Хан кілемі бүлк етті,  
Ханды жұтты, олжа алды.  
Болды бектер кеңесі,  
Жүсіп сордың денесі*

*Кескіленді, көмілді.  
Абыр-сабыр басылды  
Жұртқа жарлық шашылды:  
«Қаза жетті, хан өлді».  
Жұрт жыласты, жиылды,  
Бектер бұлай күйінді:  
«Алда дүние-ай! Күн қараң!  
Біз қалдық-ау сорменен!  
Барса, келмес жолменен  
Кетті-ау сұңқар Жүсіп хан!  
Татып ажал шербетін,  
Өлді Жүсіп. Ел — жетім!  
Байтаққа кім болар бас?  
Жәрдем берсін бір құдай...*

*Уа, жамағат! Алақай!  
Аббас келді! Хан Аббас!  
Сол арада бұрыштан  
Құжырайған, құрысқан,  
Хан Аббасың бүкеңдеп  
Шыға келді, о, қасқа!  
Жүрген екен тау-таста  
Қашып-зытып Жүкеңнен.  
Мырза, шора шуласты,  
Көтерісіп Аббасты,  
Тағына алып барады.  
Жұрт түнеріп тұрды да,  
«Қап!» — деп санын ұрды да,  
Үн-түні жоқ тарады.*

<i>Аббас таққа шоңқиды, Қол тоқпағы қоңқиды. «Шүкір, шүкір, алла!» — деп. «Енді тілден тыймайын, Қалағанын сыйлайын, Балшым қайда, бар ма?» — деп... Өңшең сұмның бағына Тағы отырды Аббас хан. Жасын тақта жасаған, Күшігенге ұсаған,</i>	<i>Құлқы бұзық қақпас хан. Ел бақпады, тақ бақты. Бар жұмыс Алтын сарай ішінде. Әйел жиды үйірлеп, «Әйел!» — деді күбірлеп. Өңінде де, түсінде. Шараптан ылғи шала мас. Тажыңдағы тізген тас Гауһар күннің көзіндей.</i>	<i>Арамтамақ Аббас хан, Өз құлқына тап басқан Уәзір жиды өзіндей. Сұм-сұрқи уәзірлер Хан керегін әзірлеп, Шапты, шанышты, ел талап. Бұқара сорлы бүгжеңдеп, Табанда ылғи тепкі жеп, Жүрді жасы сорғалап.</i>
--	--	--

1928 жылы шыққан бұл поэма-ертегі М.Жұмабаевтың жаңа ізденістерінің бағыт-бағдарын мөлшерлеуге көмектескен.

Қорыта айтқанда, ұлт ақыны Мағжан Бекенұлы Жұмабаевтың көркемдік ойлау жүйесі, ғұламалық-тарихилық зердесі, рухани дүниесі, өнерпаздық және азаматтық тұлғасы жыр моншақтары төгілген поэмаларында жарқырап көрінеді.

*«Батыр Баян» поэмасы — Мағжанның ең ұлы шығармасы*

Мағжанның поэмаларының ішіндегі ең шоқтығы биігі «Батыр Баян» [4; 232–254]. Құрылымы, сарыны өте-мөте күрделі шығарма. Мағжанның ақындық шеберлігін ғана емес, талантының сан қырын ашып, кемел дарынын тап басып танытатын туындының бірі. Ақынның бұл поэмасында отаншылдық сезім мен махаббат таразы басына қойылған. Абылай ханның бас батырларының бірі болған «Көкше арыстаны» батыр Баянның бір жаугершілікте қалмақ елінен түсірген олжасының ішінде Ақшамандай атты сұлу қыз болады. Батыр қызға көңілі құлап, оны тоқалдыққа алмақ болады. Бірақ қалмақтың қызы батырға жар болудан бас тартады. Сөйтіп жүргенде бұл қызға Баянның уыз жас інісі Ноян ғашық болып, қыздың үгітіне еріп, қалмақ еліне қашады. Батыр Баян қуып жетіп қызды да, еліне сатқындық жасаған жалғыз інісін де оққа байлап атады.

Іле Абылай хан бастаған қолменен Баян батыр қалмақтарға қарсы жауға аттанады. Абылай бастаған қазақ қолын көрген қалмақтар қазақ жерін босатуға уәде береді. Қазақтар соғыссыз-ақ істі шешіп кейін қайтқалы тұрғанда Баян батыр қалмақтарға қарсы жалғыз шабады. Ізінен батырдың жүз қаралы жігіттері кетеді. Сөйтіп, аз әскерлі батыр Баян қалмақтардың қолынан мерт болады. Мінеки, жырдың сюжеттік сүйегі осы-ақ. Бірақ біздің ауыз әдебиетімізде бұрын-соңды кездеспеген тосын сюжет. Өйткені бұл шығарма жалпыадамзаттық проблемаға барып, әлемдік деңгейге көтеріледі. Ал батыр Баянның өлімі, өзінен жүз есе күшті жауға қарсы шауып мерт болуы бұл жай ақкөз батырлық емес, бұл — қазақ сөз өнерінде бұрын-соңды кездеспеген адамның жер бетіндегі өмірі өмір болудан қалғанда өзін-өзі өлімге қиюы, бұл — Мағжан ақынның өз тағдырына үндес келген әуен. Қазақ елінің большевизмнің жаңа боданы болғанын көрген ақын осы саяси құрсаудан тұншығып, түтін жұта бастаған кезі еді.

Бұл аңызды 1921 жылы М.Жұмабаев Ташкентте М.Әуезовтің пәтерінде бір түн ұйықтамай отырып жазған екен [15]. Енді осы поэманы оқып, Мағжанның ақындық қуатын танытатын тамаша суретті өлең сөздерінен мысалдар келтіріп көрелік.

1. Дастанды ақын өзінің ішкі күйзеліс, өзегін өртеген күйінішімен бастайды. Заманның тарлығына өкпе, реніш білдіре келіп, енді сол қайғыдан құтылудың жолын іздейді. Поэманың кіріспесінде ақын тағдыры мен оның трагедиясы, пайғамбарлық портреті жасалған:

<i>Жүрегім, мен зарлымын жаралыға, Сұм өмір абақты гой саналыға. Қызыл тіл, қолым емес, кісендеулі, Сондықтан жаным күйіп жанады да.</i>	<i>Қу өмір қызығы жоқ қажытқан соң, Толғанып қарауым сол баяғыға, Түйіннің тоқсан түрлі шешуі бар Әдемі ертегідей баяғыда, —</i>
--	--

деп, алдына қойған мақсатының неден туғанын баян етеді.

2. Шығарманың авторы өз ішіндегі қиналыс қасіретін қоршаған ортамен байланыстыра біледі:

<i>Сарыарқа — сары дария, қиыры жоқ Көз болсын, қандай қыран, талады да.</i>	<i>Ішінде сары дария көз тоқтатап Көкшетау — Сарыарқаның аралы да.</i>
--	--

Бұл шумақтарды оқығанда ойға келері, ақынның тағы бір ерекшелігі табиғатты, махаббатты, ерлікті, елдікті суреттегенде алдына жан салмай ерекше шабытпен жырлауы. «Меккедей тәуеп» ететін жердің тозғанына налып, өзінің дәрменсіздігіне қиналыс байқатады.

3. Поэмада жылауық сарын, жоқтау жоқ. Оның орнына бостандықты, еркіндікті аңсау бар:  
*Дұшпанның қалғандай боп табасына. Тағдырын Абылайдай данасына.*  
*Арқаға аяқ салып, түскен барып Сол күнде ел қорғаған Абылайдың*  
*Екі оттың — орыс, қытай арасына. Қылсаң да аз қанша тәуеп моласына.*  
*Күндерде сонау — қара, тапсырған ел*

Ақын өткенді айта отырып, патша үкіметінің бел алған отаршыл саясатын, тұтас бір халықты мүшкілдікке түсірген озбыр саясатын сынайды.

4. «Батыр Баян» дастанында Мағжан ел аңызының арасында қалмай, керісінше, кейбір тарихи шындықтарды шығарманың көркемдік қуатын арттыру мақсатында «бұрмалауға» барады. Онысы қисынын тапқанда. Сонымен бірге, Мағжан Баянға қатысты жазба мағлұматтарды да жетік білгені байқалады. Сондағы негізгі сүйенгені — Шоқан еңбектері [16].

Поэмадағы Бөгенбай, Жанатай, Оразымбет, Елшібек, Жәбек, Сырымбет есімдері Шоқан Уәлихановтың 1904 жылғы жинағына енген «XVIII ғасырдағы батырлар жайлы тарихи аңыздар» атты мақаласында кездеседі. Ақынның әр батырға берген сипаттама, мінездемелері де көп тұста Шоқанды сөзбе-сөз қайталап отырады:

<i>Балталы, екпінді оттан Оразымбет,</i>	<i>Жолдасы Абылайдың батыр Жәбек.</i>
<i>Сырғалы, шапшаң оқтан ер Елшібек,</i>	<i>Майданда от шашқандай оқ шашатын</i>
<i>Өзіне тірі жанды тең көрмейтін</i>	<i>Сырттаны Бәсентіін ер Сырымбет, —</i>
<i>Тәкаппар Қошқар ұлы ер Жәнібек.</i>	<i>Осындай өңшең көкжал жиылыста</i>
<i>Қалданға ханмен бірге тұтқын болған</i>	<i>Күңіреніп жолбарыстай: «Жау қайда? —</i>

деп.

Бұған қарап, Мағжан Шоқан сюжетін өлеңге айналдыра қойған екен деуге әсте болмайды. Керісінше, тарихи дерекке жауапкершілік мәдениетін сездіреді.

5. Дастанның ең басты жетістігі — Баян батырдың шындықтан сомдалған соны тұлғасының жасалуы. Біз Баянды алғаш ел тұтқасы хан Абылай сипаттауынан танимыз:

<i>Батырлар бұғаудағы арыстандай,</i>	<i>«Жүрелік, жау басынар!» — деген сөзбен</i>
<i>Абылай тұңғыық бір терең ойда.</i>	<i>Салады Қанай биді Абылайға.</i>
<i>Бәрі де ел қорғаны — батыр, билер,</i>	<i>Би Қанай: «Бұ қалай?» — деп бастағанда,</i>
<i>Аттанбай тек жатудан таппай пайда:</i>	<i>Абылай сұрайды одан: «Баян қайда?»</i>

Кезекті бір жорыққа жиналған кілең алып батырларды дәріптей өрнектеген автор досына бедел, жауына айбар, әйгілі ханның тек Баянды күттіріп қоюын ескертумен-ақ кейіпкердің ерен тұлғасын асқақ көрсетуге ұмтылған.

Толғауда Баян батырға берілген үздік сипат, оның артықша жауынгерлік, азаматтық қасиеттері Абылай монологы арқылы асыра бедерленген.

6. Поэмада батыр Баянның қиын жағдайлардағы тосын шешімі, қимылдары ерекше. Ол ауылын шауып, қолды қылған сұқсырдай сұлу қалмақ қызын зорлықпен емес, жүрек қалауымен алмақ. Бірақ елін, жерін шапқан, бесіктегі баланы зар жылатқан қас жауын қыз ұната ма? Баян жауапсыз қалған сырлы сезімді ішке бүгеді. «Болмасын жас сұлудың білгеннен соң, Ер Баян қарындас қып ерік берген» деген жолдар — осының айғағы:

<i>Қазақтың батырлары бәрі қыран,</i>	<i>Ер Баян алып қайтқан артына сап.</i>
<i>Сонда да бір батыр жоқ Баяндай тап.</i>	<i>Баянның алып қайтқан сол сұлуы —</i>
<i>Жауының бір жорықта бір сұлуын</i>	<i>Балдырған бөбек дерлік, он төрт жаста-ақ.</i>

7. Поэмаға негіз болған ұлы идеяны өрлетудің алтын арқауы — батыр Баянның жеткіншек інісі Ноян бейнесі. Баянның да, өзінің де сорына орай «сұм сұлға» он бес жасар Ноян да ғашық болады. Екі жастың арасында кенет оянып, бүршік жара бастаған махаббат шуағы шығармада негізінен портреттік құбылыстарды сипаттау арнасымен өрістейді:

<i>Баянның інісі бар он бес жаста</i>	<i>Ер едім еркелеткен алаш тамам.</i>
<i>Бөрінің бөлтірігі — бала Ноян.</i>	<i>Сындырдым азғана Уақ елім белін,</i>
<i>Ноянның бар ақылы білегінде,</i>	<i>Елімнен кетіп елді қайдан табам?</i>
<i>Билеген асау жүрек, қайнаған қан.</i>	<i>Жейтұғын өз күшігін болдым бөрі,</i>
<i>Келгенде-ақ сұлудың бір қарауынан</i>	<i>Ісімді мынау ағат немен жабам?</i>
<i>Ноянның жүрегінде ұиқын туған.</i>	<i>Қарабет болдым алаш баласына,</i>
<i>Сол ұиқын өртке айналып, жап-жас Ноян</i>	<i>Ер дер ме енді мені Абылай данам?!</i>
<i>Алысып жүрегімен, аласұрған.</i>	<i>Күй, жүрек! Көл бол, жасым! Өртен, ішім!</i>
<i>«Кең ақыл, отты қайрат, сырттаным» — деп,</i>	<i>Алдымда айнам жатыр бөбек пішін.</i>

*Сұм садақ кетсе де үзіп жас жүрегін,  
Жойған жоқ құлыншағым ерке түсін.  
Сорлы ағаң атып жығып өз інісін,*

деп өзіне ауыр кінә тағады. Опынып торығады [17].

8. Бірақ, дастанда күңіреніп жатқан Баян батырдың санасында кенет жарқ етіп жасын ойнап, селт еткізер сілкіністі серпіліс келгендей. Ағарып атқан таңмен жарыса, ашу мен ызаның қара бұлтынан арылған санадағы ой ағысы енді өзге арнаға лықсиды:

*Арқамдай жер жүзінде жер бола ма?  
Айбынды алашымдай ел бола ма?  
Алашта ертеде өткен екі арыстан:  
Ер Көкше, Ер Қосайдай ер бола ма?  
Солардың нәсілінен Сары, Баян,*

*Искейді енді зарлап аппақ төсін.  
Тартқанда сынбадың-ау, сұм садағым!  
Қайтейін, арымадың, арда күшім! —*

*Барыстай ойын салған сар далада.  
Інісі Ер Баянның, жасық Ноян  
Атадан азып туған дер болар ма?  
Құл болса бір қыз үшін балдырғаны  
Алашқа бұдан да ауыр шер бола ма?!*

Сонымен, толғауында ашу қысқан соқыр сезім мен махаббат атты мөлдір сезімнің арпалысын суреттей отырып, ақын оқырманды небір қиырға салдырған батыр Баян кім?! Ардақ тұтар тұлға ма?.. Жоқ, әлде інісін өлімге қиған қанішер ме?.. Жо-Жоқ! Батыр Баян — елі үшін жаралған ұлт ұланы.

Жұбын тапқан қос ынтық жерұйықты өзге жұрттан іздемесе, батыр Баян қос жүректің үмітін тажал окпен үзер ме еді, қос қозысын ажалға қияр ма еді?!... Әрине, жоқ. Сондықтан да поэмадағы шырқыраған шындық, мерейлі мақсат ұлттық намыс, отаншылдық рухтан өріс тапқан [18].

9. Ақын дастан бойы Баянның ажалға бас тігуін бірте-бірте көрсетеді. Қалмақтың сыйын алып, содан кейін соғысайық деген Абылай хан шешіміне өзге батырлар ішінен суырылып жалғыз батыр Баян қарсы шығады. Мемлекет басшысына бағынбау ниетінен өйткен жоқ. Ханды қателіктен сақтандырғысы келгендіктен. Баянның Абылаймен сөзге келісіп қалғаннан кейінгі кезеңде:

*Тұрды да деді: «Алдияр, Абылайым,  
Мергеннің мылтығына қарсы жүрмес,  
Қырдағы адам түгіл құландайын.  
Сөзімді не кектерсің, не жұптерсің,  
Ойыңды теріс дейді Баян-айың!  
Алты алаш Абылайдай арғымағын  
Алаштың аруағына пар қылатын.  
Бетіне Абылайдай ардагердің*

*Келуді алты Алашқа ар қылатын.  
«Бетіне келген жанды соғар кие!» —  
Деп жырау, жауырынышлар жар қылатын.  
Баянның сөзін естіп қариялар  
Ішінен ерін аяп: «А шырағым! —  
Десті де күрсінісіп, кесіп қойды:  
Қайтад, — деп, — осы жолы, Баян, бағың!» —*

деп, түбінде Баянның қайғылы қазаға душар болатынын аңғартады.

Кезінде Шоқан Уәлиханов Абылайдың киесі бар қасиетті адам екендігін өзінің «Абылай» деген еңбегінде былай көрсеткен: «Өнегелі ақыл кеңесі, сұңғыла зердесі арқасында бірден-ақ көреген, кеменгер деген атаққа ие болды. Шынында да, қазақтар мұны ұлы істер атқару үшін Алланың өзі жіберген елшісі, әруақты иесі деп ұққанға дейін Абылай талай күресті бастан кешіріп, сан сыннан сүрінбей өтті». Ғұлама ғалым тағы да: «Қазақтың аңыз әңгімелерінде Абылай қасиеті бар киелі, керемет құдірет иесі болып саналады... Халық күйі «Шаңды жорық» жаудан беті қайтып көрмеген жүрек жұтқан Баян батыр опат болған шабуыл кезінде шығарылған», — деп жазған [19].

10. Шығармада Баянның хан шешімімен келіспеуі — жан жарасына ем іздеу. Яғни өзін-өзі жазалауды аңсайды батыр. Оның Абылай қолы шегінер кездегі жүз жігітпен ажалға сескенбей баруы, қан майданда ерлікпен қаза табуы — өзіне шығарған үкім. Батыр Баян — елі үшін жаралған ұлт ұланы:

*Жаудан да мейірімді боп жылады жел,  
Күңіреніп, ер денесін құммен жауып.*

*Іленің толқындары әлі күнге  
Айтады ерге жырау ауық-ауық...» —*

деп, ақын аңғал батырдың ашумен қапыда істеген ісі үшін өзін-өзі жазалауын түсінуді кейінгі ұрпақ үлесіне қалдырады.

11. Мағжан ер есімінің ел есінде мәңгілікке қаларына сенеді:

*Ерлерді ұмытса да ел, сел ұмытпас,  
Ерлерді ұмытса да ел, жел ұмытпас.*

*Ел үшін жаннан кешіп, жауды құған  
Ерлерді ұмытса да ел, шөл ұмытпас.*

Бұл «Батыр Баян» дастанының соңғы шумақтары. Әрбір шумақ он жолдан тұрады. Ақынның бұл еңбекті жазудағы көркем тілі, сөз қолданысы, ұлттық реңк беру тәсілімен қатар, қасіретті зарды, отты ерлікті, махаббатты жүрегінің қанымен жазғандай беріле жырлауы — тарихтағы Баян батырдың басына тұрғызған не заман дауылы, не уақыт желі тоздыра алмайтын ескерткіш күмбез сыпатты [20].

Жалпы алғанда, Мағжан туындысы — қазақ поэзиясына өзгеше леп әкелген соны шығармашылық ізденіс жемісі. Ұлы тұлғаны ұлы ақынның қалай сомдағаны жайлы замандастары

әділ баға беріп үлгермеді. Уақыт солай болды. Қазақ топырағында туған дастан атаулының ең бір озығы — «Батыр Баян» біздің қолымызға өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарында ғана тиді. Сондықтан оқырманның кеменгер ақын поэмасын енді ғана мың қайтара тұшына оқып, ерлікке құштар, сезімге іңкәр жанына ләззат тауып жатуының сыры осында. Қазақ әдебиеттану ғылымы оның ұлттық ақын ретіндегі ұлылығын тану жолына енді түсті. Мағжантану мәңгіге жалғасын таба бастады.

### Түйін

М.Жұмабаев поэмаларының реализмі кейіпкерлерінің тарихи нақты тұлғалар екендігімен емес, оқиғаны суреттеуінің көркемдік шешімі мен өмір шындығының сай келіп жатуымен дәлелденсе керек. Осыны ескере отырып, ақынмен тұстас дүлдүл жазушы Жүсіпбек Аймауытов Ташкенттегі студенттер алдында оқыған «Мағжанның ақындығы туралы» баяндамасында Мағжанның ұлттық эпика жанрында төңкеріс жасаған, тумысы бөлек талант екенін ерекше айтып өтті.

Ж.Аймауытов Мағжанның ақындығын сынауға «күшіміз кәміл жетер, жетпес» дей келе, «Қорқыт», «Батыр Баян» сықылды поэмалар — ақынның нағыз өз тумасы, орыстан, басқадан жұтқырып алды деуге келмейді деген ой өрбітеді. «Қомағай қара топырақ бүлкіл қағып, Асығып екі жастың қанын ішті», — деген екі жолды алып: «Мұндай суреттер толып жатыр. Бәрін тере берсек, көп орын алады. Басқа жұрт өз өнерпаздарымен мақтанса, қазақ әдебиеті де бір кезде суретшілдік жөнінен Мағжанымен мақтануында сөз жоқ. Мағжанның ақындық күші, сөзге еркіндігі, суретшілдігі «Баянда» толық көрінеді. Абай айтқан «сөз патшасы» «Баянда» бар. Адамдардың мінезін дұрыс келтіру, биге — бише, батырға — батырша, ханға — ханша баға беріп, әрқайсысының аузына өздеріне лайық сөз салуы, сұлуды, махаббатты, батырды, соғысты, өлімді суреттеуі өмірді түйе білгендігін көрсетеді. Баян» — қазақ әдебиетінде бола бермеген табыс» [21], — деп, өз ойын қорытындылайды. Осы күнге дейін қазақ оқырмандарының назарынан тыс қалған Мағжанның тағы бір ерекшелігі — ақынның қазақ поэзиясына ең бірінші байронизм дағдысын кіргізгендігі. Байронизм — поэма жазудағы романтикалық дәстүр. Ол шағын көлемді дастандағы бас кейіпкердің қысқа мерзімде бастан кешкен қайғысы, болмаса қуанышты сәттері. Демек, Мағжанның «Батыр Баян», «Қорқыт», «Қойлыбайдың қобызы», «Оқжетпестің қиясында», «Жүсіп хан» атты туындылары романтикалық, байронизм дағдысында жазылған дастандар.

Бір сөзбен айтқанда, Мағжан Абайдан кейін өз тақырыбына жаңа түр кіргізген жаңашыл ақын. Мағжанға еліктеген, немесе оның дәстүрін, поэма жаңалықтарын дамытқандар — С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, И.Байзақовтар деуге болады.

### Әдебиеттер тізімі

- 1 Жүнісов С. Мағжанның поэмалары // Қазақстан әдебиеті. — 1990. — 13 сәуір. — 7-б.
- 2 Тоқжанов Т. Сыр мақамдарында сақталған Қорқыт сарындары // Жұлдыз. — 2010. — № 2. — 191–193-б.
- 3 Қасқабасов С. Ажалмен айқасқан адам. (Қорқыт туралы аңыздың және мифологиялық семантикасы) // Жұлдыз. — 1989. — № 8. — 190–198-б.
- 4 Жұмабаев М. Шығармалары: Өлеңдер, поэмалар, қара сөздер. — Алматы: Жазушы, 1989. — 448 б.
- 5 Әбдіманұлы Ө. Мағжан дастандарындағы азатшыл сарын // Жалын. — 2005. — № 8.
- 6 Мұсағитов М. Қойлыбай бақсы // Жұлдыз. — 1995. — № 2.
- 7 Жұмабаев М. Ертегі / Үш томдық шығармалар жинағы. — 2-т. — Алматы: Жазушы, 2003. — 123–131-б.
- 8 Ісімақова А. Алаш әдебиеттануы. — Алматы: Мектеп, 2009. — 319-б.
- 9 Негимов С. Мағжан поэмаларында табиғатты тамылжыта суреттеген // Жұлдыздар отбасы: Аңыз адам. — 2012. — № 1. — 25–34-б.
- 10 Жұмабаев М. Шойын жол // Жұлдыз. — 1990. — № 10. — 115–122-б.
- 11 Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20–40 жылдарында: Оқу құралы. — Алматы: Санат, 1994. — 74-б.
- 12 Елеуқенов Ш. Мағжан мен Мұхтар. (Ұлт тақырыбын дамытудағы ізденістер) // Жұлдыз. — 1997. — № 10. — 110–120-б.
- 13 Елеуқенов Ш. Мағжан // Жұлдыз. — 1989. — № 6. — 119–137-б.
- 14 Тәжібаев Ә. Мағжан Жұмабаев / Шығармалары: Өлеңдер, поэмалар, қара сөздер. — Алматы: Жазушы, 1989. — 3–12-б.
- 15 Елубай С. Мағжанның «Батыр Баяны» Әуезовтің пәтерінде жазылыпты // Жұлдыздар отбасы: Аңыз адам. — 2012. — № 1. — 25–37-б.
- 16 Асқаров Е. «Батыр Баян» туралы бірер дерек // Жұлдыз. — 1989. — № 8. — 124–125-б.
- 17 Елеуқенов Ш. Мағжан шығармаларындағы психологизм // Жұлдыз. — 1994. — № 10–12. — 187–198-б.

18 *Әбдиманұлы Ө.* Мағжанның «Батыр Баяны» — қазақ поэзиясының асқар шыңы // Жұлдыздар отбасы: Аңыз адам. — 2012. — № 1. — 35–36-б.

19 *Қожекенов Ф.* «Батыр Баян» — тарих сабағында // Қазақ тарихы. — 2005. — № 1. — 97–98-б.

20 *Мұсағитов М.* «Батыр Баяндағы» таным және шындық // Жұлдыз. — 1994. — № 8. — 191–199-б.

21 *Аймауытов Ж.* Мағжанның ақындығы туралы: (Ташкенттегі қазақ студенттеріне оқылған баяндама) / Жұмабаев М. Шығармалары: Өлеңдер, поэмалар, кара сөздер. — Алматы: Жазушы, 1989. — 400–428-б.

Р.С.Каренов

### Поэмы великого казахского поэта Магжана Жумабаева

В статье проанализированы замечательные поэмы, написанные Магжаном Жумабаевым, благодаря которым творчество поэта вошло в духовную сокровищницу народа. Отмечено, что в своих поэмах поэт уделял внимание большому разделу социальной сферы — истории духовного развития казахского народа и его положению при колониальной системе правления. Сделан вывод о том, что в поэмах поэта, появившихся в основном в двадцатые годы XX столетия, были продолжены демократическо-просветительские традиции путем обогащения их идеями свободы. Кроме того, описано, как в поэме «Батыр Баян» погиб один из выдающихся казахских полководцев XVIII века Батыр Баян — организатор многих побед в казахско-джунгарской войне.

R.S.Karenov

### The poems of great Kazakh poet Magzhan Zhumabayev

It is shown that the exit of prominent representatives of the national intellectuals to the sociopolitical and cultural arena was significant manifestation of public and philosophical thought of Kazakhstan the beginnings of the XX century. It is noted that among them the special place is occupied forever remained in memory of the people by the great poet and the educator with immense talent Magzhan Zhumabayev. The remarkable poems written by it and thanks to which creativity of the poet was included into a spiritual treasury of the people are analyzed first of all. It is proved that in the fine poems he paid attention to the big section of the social sphere — sitoriya of spiritual development of the Kazakh people and to its situation at colonial system of board. The conclusion that in its poems which have appeared generally in the twenties of last century, democratic and educational traditions by a way of enrichment by their ideas of freedom were continued is drawn. It is described in the best-known poem «Batyr Bayan» as one of outstanding Kazakh commanders of the XVIII century the Bayan Batyr — the organizer of many victories in Kazakh dzhungar to war was lost.